

УДК 17:34

СОТ ӘДЕБИ – ЗАҢГЕРЛІК КӘСІБИ ЭТИКАНЫҢ МАҢЫЗДЫ САЛАСЫ РЕТІНДЕ

Шағатаев Қайрат Күнесбекұлы

Ұлытау облыстық соты, Жезказған қ.

DOI 10.61995/bela/2023.1.140

Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаев 2023 жылы 17-маусымда Түркістан қаласында өткен Ұлттық құрылтайдың «Әділетті Қазақстан – Адал азамат» атты екінші отырысында «Елімізде жаңа қоғамдық этика қалыптастыру керек. Онда елдің бірлігі және тұрақтылығы, азаматтардың өзара тілектестігі, әділдік, заң мен тәртіп, сенім және жауапкершілік сияқты құндылықтар үстемдік құруы қажет» деп нақты атап көрсетті.

Бұл сөздің түп төркіні, Президентіміз адам адал болмай қоғам әділ болмайтындығын және қоғамда адамгершілік қасиеттің маңыздылығын айрықша көрсетіп отыр.

Еліміз тәуелсіздік алғалы бері қоғам өмірінің барлық салаларын дамыту, азаматтардың әл-ауқатын жақсарту, олардың құқықтары мен міндеттерінің сақталуын қамтамасыз ету, мәдениетін, тұрмыс тіршілігін арттыру мақсатында ауқымды реформалар жасалды және жасалып та жатыр.

Осы тұрғыда мемлекет құрылымының басты элементі заң десек, сол заңның мүлтіксіз орындалуын қадағалап, әділдік принциптерін жүзеге асыратын орган - сот жүйесінде де жаңа қоғамдық этиканы қалыптастыру мақсатында өзгерістер қажеттілігі туындап отыр.

Жалпы сот билігінің басты мақсаты - Қазақстанның жаңа даму жағдайына сай, өзінің тәуелсіздігі мен құқық қолдану нысаны тұрғысында ерекшеленетін сот жүйесін одан әрі жетілдіру, соттың халық алдында беделін күшейту, қоғамның сотқа деген сенімін арттыру болып табылады.

Сот төрелігін атқару барысында адамгершілік нормаларының қоғамда қажеттілігін еспетейтін заңгерлік кәсіби этиканың бір саласы - сот әдебінің де бүгінгі күнде өзектілігі мен маңыздылығы ерекше.

Қылмысқа қарай әділ жаза тағайындау, сотталушының кейінгі өмірінде мәнді, мазмұнды ғұмыр кешуі үшін дұрыс жолға түсіріп, баулып, тәрбиелеу ісі қоғам мен адам мүдделерінің етене

қабысқан өзара бірлігінен туындайтындығы хақ. Өз кезегінде азаматтың ар-ожданы, бостандық-еркіндігі, отбасындағы келісті үйлесімділігі, яғни бір сөзбен айтқанда, тағдыры, құқық бұзушылық орын алған жағдайда сот қорытындысына (сот актісіне) тікелей байланысты болмақ. Ендеше құқық бұзушылық істерді қарау барысында сот, заң және адамгершілік негіздерге міндетті түрде бірдей сүйенуі қажет. Міне, осы мәселе - сот әдебінің күре тамыр негізін құрайды.

Сот әдебін сөз еткенде, сот этикасының кейбір мәселелерінің басын ашпай кетуге болмайды. Сот этикасы – кәсіби этиканың ең маңызды салаларының бірі. Ол заңгерлік кәсіби этикаға тән мәселелердің бір алуанын, егжей-тегжейін қарастыратын ілім.

Бізге, сот әдебінің мәні мен міндеттерін мейлінше дұрыс түсіну үшін алдымен судьяларда, олардың ерекше жағдайдағы қызметіне қатысты айрықша адамгершілік нормалары болмайтындығын, олар тек сот аясындағы жалпы адамгершілік талаптар үрдістері шеңберінде ғана сот төрелігін атқаратындығын ескерген жөн. Сондықтанда да сот этикасына байланысты мәселелер соттағы қызметтік әдептіліктің жалпы алғанда адами әрі адамгершілікке бейімделген құқық нормалары тұрғысынан қарастырылу қажет.

Қоғамдағы қалыптасқан жүйелі тәртіп ережелерін құқық деп атайтын болсақ, оның құқықтық санамен тікелей қатынасы барын аңғарамыз. Ал құқықтық сананы қалыптастыратын түп негіз, ол құқықтық тәрбие. Құқықтық сананы бойға сіңіру үшін ең алдымен ұлттың құқықтық мәдениет құндылықтарын игеру қажет. Демек, қызметтік әдеп әліппесі ұлттық салт-дәстүрлер негіз болған құқықтық тәрбиеден бастау алмақ.

Ұлтымыздың құқықтық мәдениеті әдептілік ережелер мен заңдар, кодекстер, жарғылар, қосымша баптар арқылы қалыптасуымен қатар, халқымыздың қасиетті болмысына сәйкес салт-саналық өнегелі үрдістерімен ерекшеленіп тұрады. Жақсы әдет әдепке, әдеп дәстүрге, дәстүр әдет-ғұрыпқа, әдет-ғұрып салт-санаға айналып, заңдылықпен қалыптасып, құқықтық

заң болып өмір қолданысына енген. Әдет-ғұрып игіліктері рәсімдер мен рәміздерден, жөн-жоралғылардан, ырым-тыйымдардан көрінеді.

Құқықтық міндеттер, уәждер, борыш, парыз ұғымдары қазақ халқының әдет-ғұрпында құқықтық өмір заңы болып сіңісіп кеткен. Ол кез келген мемлекеттік заң баптарынан әлдеқайда қуатты да құжырлы. Өйткені қалыптасқан дәстүрлер мен салттар дара тұлғаның қажетті түрде орындайтын ұждандық әрекеттерінің көркем көрінісі.

Сөз жоқ, бұл жерде біз құқықтық сананы тәрбиелеудің ең түпкі, бастау алар негіздеріне үңіліп, оның берік іргетасы отбасылық тәлім-тәрбиеде қаланатынын айтып, осы ізгілік бастаулары қоғамдық заңдармен айқындала түсетінін меңзеп отырмыз. Орайымен айтылмаса сөз жетім дегендей, реті келгенде айта кететін ойымыздың тобықтай түйіні мынаған саяды: жас судьяның ертеңгі бейімдік қызметіне қажетті құқықтық кәсіби әдептің төркіні халқымыздың әдет-ғұрып, салт-санасында жатыр.

Бұл оның құқықтық әліппесі деуге де болады. Осы тұрғыдан келгенде, мойындайтын басы ашық нәрсе - еліміздің сот жүйесінде қазақ этнобілім беруіндегі құқық тәрбиесін жеке құбылыс ретінде қарайтын мезгіл жеткен секілді. Зайырлы, құқықтық қоғамда ғұмыр кешетін азаматтарды құқықтық сана-сезімге бала кезден баулып, жүйелі тәрбие беру үшін небір тағылымдылық-тәлімдік көздерін ашатын ұлттық әдептің шын мәнінде берері мол.

Қоғам, азамат, табиғат тірлігіндегі кемшін қалып жатқан осал тұстарды бүтіндеуге қатысты айтылатын «жаман болады, обал болады, ұят болады» дейтін үш негіз халқымыздың шынайы тәрбиелік әдеп қағидасы. Әйтсе де бұл да алдағы уақыттарда сот жүйесінде ғылыми тұрғыда шешімін табуға тиіс, өз алдына бөлек қарастыруды қажет ететін мәселе.

Осы тақырып төңірегінде маңызды мәселенің бірі - судьяның соттағы сөйлеу әдебі. Судьяның соттағы сөйлеу әдебі сот әділдігімен тамыр тартып жатқан, соттың шынайылығына тәуелді әрі онымен біте қайнасудан туындаған айқын да жарқын құбылыс. Заңдық тұрғыда тура, этимологиялық мағынасында алғанда «сот әділдігі» деп нақты дәделдерге, өмірдегі оқиғаларға, адамдардың іс-қылығына құқық нормасын қолдануды айтады. Сот әділдігі заңға дәлме-дәл сәйкес жүзеге асырылуы тиіс.

Заң талаптары мен адамгершілік мұраттар бір жерден шығып, үндесе үйлесіп жарасым тапқанда ғана сот көгінде әділдіктің туы желбіремек.

Әдетте, соттағы тәрбиенің күре тамырын сот этикасы қарастырса, судьяның сөйлеу әдебі - оның кенерлі саласы. Басқаша пайымдасақ, ол жалпы кәсіби этикадан желі тартатын жеке арна. Ол, судья сөздерінің адамгершілік аспектілерін қарастырады.

Сотқа қатысушылардың өзіндік көзқарасын, белгілі бір пікірін білдіретін, бірімен-бірі өзара түсіністіретін негізгі қарым-қатынас құралы – көбіне ресми стильмен көмкерілген соттағы кәсіби тіл. Әсілінде, қылмыстық, азаматтық, әкімшілік істер бойынша өтетін сот процестерінде айыптаушы да, қорғаушы да, заң кеңесшілері де әдептілік нормалары тұрғысынан кәсіптік сөйлеу мәдениетін меңгеріп сөйлей білулері қажет.

Ол үшін соттағы шешендік өнерді меңгеру басты талап.

Соттағы сөйлеу мәдениетінің биік шыңы саналатын сот шешендігі, оның этикасы бүгінгі қоғамымыз, қала берді сот қызметі қажет етіп отырған қазіргі уақыт иініндегі көтерер жүгі ауыр, мәні мен мазмұны терең, күрмеуі қалың күрделі мәселе.

Қандай да бір кәсіп, мамандық иесінің атқарар қызметінің түп негізінде адамгершілік-моральдық принциптер жатпаса, оның қоғамға келтірер пайдасы аз, салмағы білінбейтін бір мысқал іспетті болатыны шындық. Ендеше соттың төрелік айту қызметінде мұндай адамгершілік принциптерді берік ұстану соттың алдына қоятын көп міндеттерінің мазмұнды бөлігін жүзеге асыру болып табылады.

Сонымен қатар, сот төрелігін жүзеге асыруда судьяның азаматтық, адамдық қасиеттерімен бірге арлы болуының үлкен маңызы бар. Оның арлылығы өз іс-әрекетіне толығымен жауап бере алатындығымен, адамдар алдындағы моральдық жауапкершілікпен, өзінің адам тағдырына тікелей қатысы бар екендігін толық сезінуімен, жақсы мағынада белгілі бір ұлт өкілі екенін әрі сол ұлттың төл игі қасиеттерін айғақтай алуымен өлшенеді. Бір сөзбен айтқанда, ар-иман тазалығы, білімділік пен көрегендік, ұят пен адамгершілік, кішіпейілділік пен қарапайымдылық – судьяға тән қасиеттер болуы тиіс. Әрбір судьяның адамгершілік тұрғыда терең ойлау қабілеті, көркем сөйлеу мәдениеті бүгінгі күн талабы.

Шын мәнінде, өткен дәуірлерден қалған ұлағат: «Бір елдің атасы болма, бар елдің данасы бол. Бір тонның жағасы болма, көп қолдың ағасы бол. Ақты ақ деп бағала, қараны қара деп қарала. Өзіңе-өзің кәміл бол, халқыңа әділ бол, жауыңа қатал бол, досыңа адал бол» дейтін әйгілі Төле бидің қанатты сөздері бүгінгі судьяларға тікелей арнап қалдырып кеткен өсиет батасындай.